

Michał Michalski

Ludność Pabianic w świetle spisów powszechnych z 30 IX 1921 r. i 9 XII 1931 r.

Słupskie Studia Historyczne 20, 119-150

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MICHAŁ MICHALSKI

UL ŁÓDŹ

LUДНОŚĆ PABIANIC W ŚWIEТLE SPISÓW POWSZECHNYCH Z 30 IX 1921 R. I 9 XII 1931 R.

Odzyskanie przez Polskę niepodległości po prawie półtorawiekowej niewoli spowodowało, że władze polskie stanęły przed rozlicznymi problemami. Jednym z nich był brak wiedzy o obywatelach Rzeczypospolitej Polskiej. Generał Kazimierz Sosnkowski pisał: „Podstawą bytu i rozwoju każdego państwa jest znajomość swego posiadania. Tem konieczniejszym jest to w Polsce, gdzie dotąd nie można było policzyć się bezstronnie i rzeczowo, a wszelka statystyka naginana szła przez rządy zaborecze do ich celów politycznych. Uznając konieczność stworzenia fundamentu, na którym opierać się ma budowa całego państwa, rząd polski [...] podejmuje zadanie spisu ludności i mienia na ziemiach Rzeczypospolitej”¹.

Praktyka przeprowadzania spisów powszechnych znana była już w starożytności. Oczywiście sposób ich dokonywania, zakres i cel były całkowicie inne. Dopiero spisy przeprowadzane od II połowy XVIII w. możemy uznać za nowoczesne². Na terenie Polski przed 1918 r. także odbywały się one wielokrotnie, lecz po odzyskaniu niepodległości uzyskane wcześniej dane należało uznać za nieaktualne³. Złożyło się na to kilka przyczyn: 1) różne terminy przeprowadzania poprzednich spisów w po-

¹ Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 47, b. p. Odezwa generała Kazimierza Sosnkowskiego.

² M. Kędełski, J. Paradysz, *Demografia*, Poznań 2006, s. 28-29; M. Okólski, *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*, Warszawa 2005, s. 38-39.

³ Na ziemiach polskich przeprowadzono do 1921 r. następujące spisy ludności: 1777 – spis ludności miast; 1789 – lustracja dymów i podanie ludności w Rzeczypospolitej; 1808, 1810 – spisy powszechne w Księstwie Warszawskim; 1840, 1843, 1846, 1849, 1852, 1855, 1858, 1861, 1864, 1867, 1871, 1875, 1880, 1885, 1890, 1895, 1900, 1905, 1910 – spisy powszechne w Wielkim Księstwie Poznańskim; 1867 – spis powszechny w Prusach; 1871, 1875, 1880, 1885, 1890, 1895, 1900, 1905, 1910, 1917 – spisy powszechne w Cesarstwie Niemieckim; 1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910 – spisy powszechne w Galicji; 1897 – spis powszechny w Rosji; 1916 – spis na terenach Generał-Gubernatorstwa Lubelskiego; 1916, 1918 – spisy ludności na terenach Ober-Ostu obejmujących tereny dawnej Litwy historycznej; 1919 – spis ludności na Górnym Śląsku, przeprowadzony po upadku I powstania śląskiego; 1919 – spis ludności na kresach północno-wschodnich; 1919 – spis ludności tzw. Ziemi Wschodniej.

szczególnych zaborach, przez co nie można było porównać ze sobą ich wyników, 2) fałszowanie przez rządy zaborcze danych statystycznych, 3) I wojna światowa, która przyczyniła się do ogromnych zmian ludnościowych (najważniejszy) oraz 4) toczone przez II RP wojny o ukształtowanie terytorium oraz związane z tym kolejne migracje i straty ludnościowe.

W przedwojennej Polsce instytucją, która upoważniona była do przeprowadzania badań statystycznych, był Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Już w 1919 r. planowano, że zostanie przeprowadzony spis ludności w 1920 r., kolejny 31 grudnia 1931 r. i następne co 10 lat⁴. Wbrew zamierzeniu nie przeprowadzono spisu w 1920 r., czego powodem była wojna z Rosją Sowiecką, grożąca nawet utratą niepodległości⁵. Sejm Ustawodawczy w maju 1921 r. uchwalił nowelizację do ustawy, w której założono, że spis odbędzie się 30 września 1921 r., a kolejny, jak już wcześniej było to ustalone, 31 grudnia 1930 r. i dalej co 10 lat⁶.

Zgodnie z zapowiedziami w dniu 30 września 1921 r. przeprowadzono pierwszy powszechny spis ludności na terytorium Rzeczypospolitej. Nie objął on swoim zasięgiem terytorium Litwy Środkowej (włączonej do Polski 24 marca 1922 r.) i Górnego Śląska (przyłączonego w czerwcu 1922 r.)⁸.

⁴ Ustawa z 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: DzU RP) 1919, nr 85, poz. 464. Zob. także: *Reskrypt Rady Regencyjnej z 13 lipca 1918 r. o utworzeniu i organizacji Głównego Urzędu Statystycznego*, Monitor Polski (dalej M.P.) 19 lipca 1918 r., nr 100; J. Buzek, *Historja ogólna Głównego Urzędu Statystycznego od roku 1918 do roku 1928*, „Kwartalnik Statystyczny” 1930, t. 7, s. 575-576.

⁵ Literatura na temat wojny polsko-bolszewickiej jest ogromna. Zob. szerzej m.in.: A. Przybylski, *Wojna polska 1918-1921*, Warszawa 1930; W. Lipiński, *Wojna polska: rok 1919-1920*, Warszawa 1936; K.A. Tarkowski, *Lotnictwo polskie w wojnie z Rosją Sowiecką 1919-1920*, Warszawa 1991; J. Odziemkowski, *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919-1920*, Warszawa 2004; A.J. Leinwand, *Czerwonym młotem w orla białego; propaganda sowiecka w wojnie z Polską 1919-1920*, Warszawa 2008; *Wojna polsko-rosyjska 1919-1920 i jej międzynarodowe odniesienia z perspektywy 90-lecia*, red. nauk. J. Ślipiec, T. Kośmider, Warszawa 2010; L. Wyszczałski, *Wojna polsko-rosyjska 1919-1920*, Warszawa 2010.

⁶ Ustawa z dnia 13 maja 1921 r. w przedmiocie zmiany niektórych postanowień ustawy z dnia 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej, DzU RP 1921, nr 43, poz. 262. Władze państwowe obawiając się fałszerstw, niedbalstwa oraz ukrywania faktów, rozporządzeniem z dnia 9 VI 1921 r. w sprawie przeprowadzenia powszechnego spisu ludności nałożyły na osoby podające fałszywe informacje kary finansowe w wysokości do 600 marek polskich lub 1 miesiąca aresztu, gdyby nie udało się ściągnąć grzywny. W przypadku ponownego stwierdzenia nieprawidłowości sankcje mogły być podwojone. Zob. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 czerwca 1921 r. w sprawie przeprowadzenia powszechnego spisu ludności*, DzU RP 1921, nr 58, poz. 368. Mimo zapowiedzianych kar komisarze spisowi natrafiali na różnego rodzaju problemy przy przeprowadzaniu spisu. Zob. szerzej: C. Kozłowski, *Powszechne spisy ludności*, Warszawa 1951, s. 99-100. W czerwcu 1921 r. w Łodzi chleb żytni pyłtowy kosztował 101 marek polskich (mkp) za 1 kg; mąka pszenna 144 mkp/kg; cukier kryształ 622 mkp/kg; mleko 45 mkp/l; słonina 317 mkp/kg, a masło 543 mkp/kg.

⁷ C. Brzoza, *W niepodległym państwie 1918-1939*, [w:] C. Brzoza, A.L. Sowa, *Historia Polski 1918-1945*, Kraków 2009, s. 41.

⁸ Tamże, s. 49; C. Kozłowski, *Powszechne spisy ludności...*, s. 99.

Kolejny i ostatni spis w II RP przeprowadzono 9 grudnia 1931 r. (przygotowywano się także do spisu w 1941 r.⁹). Także tym razem termin był inny niż zapowiedziany. Został on ustalony przez Radę Ministrów rozporządzeniem z dnia 2 września 1931 r. w sprawie przeprowadzenia drugiego powszechnego spisu ludności¹⁰.

Pabianice – miasto o rodowdzie średniowiecznym¹¹ – w okresie międzywojennym wchodziło w skład powiatu łaskiego, który od 2 sierpnia 1919 r. należał do województwa łódzkiego¹².

Warto kilka słów poświęcić ówczesnemu powiatowi łaskiemu, by sobie lepiej uzmysłowić pozycję Pabianic w tym regionie. Wspomniana jednostka administracyjna została utworzona w 1867 r. z 17 gmin należących wcześniej do powiatu siedradzkiego i 1 gminy z powiatu piotrkowskiego. Jednostką administracyjną wyższego rzędu była gubernia piotrkowska¹³. W okresie międzywojennym stolicą powiatu pozostawał nadal Łask. Oprócz niego w powiecie było tylko jedno miasto, czyli Pabianice oraz 18 gmin wiejskich: Bałucz, Buczek, Chociw, Dąbrowa Rusiecka, Dąbrowa Widawska, Dłutów, Dzbanki, Górka Pabianicka, Lutomiersk, Łask, Pruszków, Wodziew, Wodzierady, Wola Wężykowa, Wygiełzów, Wymysłów, Zapolice i Zelów¹⁴. Warto odnotować, że w okresie międzywojennym przeprowadzono kilka zmian nazw gmin, przywracając dawne, które zostały zniesione po powstaniu stycznio-wym. W 1929 r. gminę Wymysłów przemianowano na Dobroń¹⁵, a w 1930 r. gminę Dąbrowa Widawska na Widawę¹⁶ oraz gminę Dzbanki na Szczerców¹⁷, zaś w 1931 r.

⁹ C. Kozłowski, *Powszechne spisy ludności...*, s. 107.

¹⁰ *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 września 1931 r. w sprawie przeprowadzenia drugiego powszechnego spisu ludności*, DzU RP 1931, nr 80, poz. 629. Trzeba było także zmienić treść ustawy z 1919 r., co też uczynił Sejm w dniu 14 X 1931 r., zmieniając treść art. 6 w następujący sposób: „[...] drugi powszechny spis ludności odbędzie się dnia 9 grudnia 1931 r., następne zaś co lat dziesięć w dniu, ustalonym każdorazowo przez Radę Ministrów”. Zob. *Ustawa z dnia 14 października 1931 r. w sprawie zmiany ustawy z dnia 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej*, DzU RP 1931, nr 97, poz. 741.

¹¹ T. Nowak, *Średniowiecze i okres staropolski*, [w:] R. Adamek, T. Nowak, *650 lat Pabianic. Studia i szkice*, Łódź 2005, s. 11-12, 15.

¹² *Ustawa tymczasowa z dnia 2 sierpnia 1919 r. o organizacji władz administracyjnych II instancji*, Dziennik Praw Państwa Polskiego (dalej: DzPrPP) 1919, nr 65, poz. 395; M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995, s. 78, 80, 84.

¹³ B. Chlebowski, *Powiat łaski*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. V, Warszawa 1884, s. 602; W. Puś, *Lata zaborów (1795-1918)*, [w:] *Łask: dzieje miasta*, red. J. Śmiałowski, Łask 1998, s. 144; B. Wachowska, *Łask w Polsce niepodległej (1918-1939)*, [w:] *Łask: dzieje miasta...*, s. 200.

¹⁴ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: województwo łódzkie*, t. II, Warszawa 1925, s. 40-49.

¹⁵ *Obwieszczenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 27 czerwca 1929 r. w sprawie zmiany nazwy gminy Wymysłów, w powiecie łaskim, województwie łódzkim*, M.P. 1929, nr 149, poz. 388.

¹⁶ *Obwieszczenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 9 lipca 1930 r. w sprawie zmiany nazwy gminy Dąbrowa Widawska w powiecie łódzkim [powinno być: łaskim], województwie łódzkim na „Widawa”*, M.P. 1930, nr 164, poz. 250.

¹⁷ *Obwieszczenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 30 czerwca 1930 r. w sprawie zmiany nazwy gminy Dzbanki w powiecie łaskim, województwie łódzkim*, M.P. 1930, nr 156, poz. 238.

gminę Wola Wężykowa na Sędziejowice¹⁸. Zdecydowanie był to powiat wiejski i rolniczy, gdzie ok. $\frac{4}{5}$ ludności mieszkało na wsi, a ok. $\frac{3}{4}$ z nich żyło z rolnictwa, ogrodnictwa, rybactwa i leśnictwa¹⁹.

Spis powszechny z 1921 r. wykazał, że Pabianice zamieszkałe były przez 29 666 mieszkańców. Zdecydowanie miasto wyprzedzało stolicę powiatu, gdyż Łask liczył wówczas zaledwie 4890 osób, czyli Pabianice były 6-krotnie większe. W populacji miejskiej powiatu łaskiego ludność Pabianic stanowiła 85,85%, a w całkowitej 19,86%²⁰. Dzięki temu, że miasto liczyło blisko 30 tys. mieszkańców, odsetek ludności miejskiej powiatu łaskiego kształtował się na poziomie 23,13% i mimo to był niższy niż w województwie łódzkim, gdzie wynosił 37,24%²¹. W porównaniu do skali krajowej był także niższy, bo w miastach Polski mieszkało 24,6% społeczeństwa²². Niewielki procent mieszkańców miast w powiecie łaskim świadczy o niskim stopniu urbanizacji tego terenu, gdzie oprócz dużego miasta – Pabianic – i o wiele mniejszego Łasku, reszta ludności żyła na wsi. Miasto pod względem liczebności było czwartym ośrodkiem miejskim województwa łódzkiego. Wyprzedzały je: Łódź (451 974 mieszkańców), Kalisz (44 613) i Piotrków (40 992)²³. Ludność Pabianic w populacji miejskiej województwa łódzkiego stanowiła 3,54%, a w całkowitej zaledwie 1,32%²⁴.

Odnotowana liczba niecałe 30 tys. mieszkańców miasta oznacza, że w poprzedzającym spis powszechny dziesięcioleciu liczba ludności spadała. W 1911 r. Warszawski Komitet Administracyjny, posługując się informacjami od administracji państwowej, podał, że Pabianice zamieszkiwało 41 467 osób, zaś niemieckie zestawienie z 1916 r. informowało o 31 500²⁵. Można zatem stwierdzić, że od 1911 r. ludność miasta spadła o 11 801 mieszkańców (–28,46%), a od 1916 r. o 1834 osoby (–5,82%). Niespokojne lata I wojny światowej oraz walki o odzyskanie niepodległo-

¹⁸ *Obwieszczenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 28 lipca 1931 r. w sprawie zmiany nazwy gminy Wola Wężykowa w powiecie łaskim, województwie łódzkim*, M.P. 1931, nr 182, poz. 263.

¹⁹ Pabianice były największym ośrodkiem przemysłowym powiatu łaskiego. Zob. szerzej o przemyśle Pabianic: J. Fijałek, *Pabianice w okresie wczesnokapitalistycznych przemian do rewolucji 1905 r.*, [w:] *Dzieje Pabianic*, red. G. Missalowa, Łódź 1968, s. 159-187; W.L. Karwacki, *Lata reakcji stołypinowskiej i I wojna światowa (1914-1918)*, [w:] *Dzieje Pabianic...*, s. 224-252; B. Wachowska, *Pabianice w okresie drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, [w:] *Dzieje Pabianic...*, s. 257-264; 279-319; W. Puś, *Przemysł Pabianic w latach 1865-1914*, „Pabianiciana” 1992, t. I, s. 75-85; K. Woźniak, *Grunwaldowie. Dzieje rodziny i manufaktury*, „Pabianiciana” 1993, t. II, s. 97-109; K. Badziak, *Kindlerowie w Pabianicach. Aktywność gospodarza i społeczna*, „Pabianiciana” 1993, t. II, s. 111-140; tenże, *Powstanie i rozwój pabianickich zakładów chemicznych do wybuchu II wojny światowej*, „Pabianiciana” 1995, t. III, s. 111-137.

²⁰ *Skorowidz miejscowości...*, s. VIII, 40; D. Wypych, *Pabianice u progu niepodległości*, „Pabianiciana” 1993, t. II, s. 145. Powiat łaski na dzień 30 IX 1921 r. liczył 149 404 mieszkańców.

²¹ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, Warszawa 1928, s. 3.

²² J. Żarnowski, *Spółczesność Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1973, s. 326.

²³ *Skorowidz miejscowości...*, s. 3-136.

²⁴ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 4.

²⁵ *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/21, część I*, Warszawa 1921, s. 114.

ści, a także ciężka sytuacja gospodarcza odcisnęły piętno na Pabianicach, które utraciły ok. $\frac{1}{10}$ ludności. Oczywiście dane te należy przyjmować z ostrożnością, gdyż: „Te ostatnie zestawienia wykonane były w roku 1916 według liczby wydanych paszportów, kart chlebowych, cukrowych i tym podobnych źródeł, mniej lub bardziej niepewnych. Niepewne są również liczby z r. 1911”²⁶.

Przeprowadzony po 10 latach kolejny spis powszechny wykazał, że Pabianice były zamieszkane przez 45 670 osób. Oczywiście, były one nadal największym miastem powiatu, wyprzedzając 7-krotnie Łask, który liczył tylko 6494 mieszkańców. W ciągu 10 lat (1921-1931) ludność Pabianic wzrosła o 16 004 osoby (+53,95%), stolica powiatu o 1604 (+32,80%), zaś cały powiat o 22 481 (+15,05%). Liczby te jasno obrazują, że w Pabianicach następował niezwykle szybki przyrost liczby mieszkańców w porównaniu zarówno do Łasku, jak i całego powiatu. W celu podkreślenia tempa przyrostu ludności w Pabianicach, warto dla porównania odnotować, że w tym samym czasie zwiększyła się również liczba mieszkańców miast Łódzkiego z 838 844 do 1 104 222 osób, czyli o 265 378 (+31,64%), a ludność całego województwa z 2 252 769 do 2 632 010, czyli o 379 241 (+16,83%)²⁷. Te dwie kolejne informacje tylko wzmacniają postawiony wcześniej wniosek. W 1931 r. mieszkańcy Pabianic stanowili 87,55% ludności miast powiatu łaskiego oraz 26,57% powiatu. Szybki przyrost naturalny Pabianic i wolniejszy Łasku oraz jeszcze mniejszy na terenach wiejskich spowodowały, że w miastach powiatu łaskiego żyło wówczas 30,35% mieszkańców tego rejonu²⁸. Wskaźnik urbanizacji był nieco wyższy niż w kraju, gdzie w miastach mieszkało 27,4%²⁹. Podobnie jak w 1921 r., pod względem liczby ludności Pabianice były czwartym ośrodkiem miejskim województwa łódzkiego. Liczniejsze były następujące miasta: Łódź (604 629 mieszkańców), Kalisz (55 007) i Piotrków (51 349)³⁰. Ludność Pabianic w populacji miejskiej województwa łódzkiego wzrosła do 4,14%, zaś w całkowitej do 1,74%³¹.

²⁶ Tamże, s. 25. Warto zauważyć, że wiosną 1919 r. magistrat pabianicki szacował liczbę ludności miasta na 36 000 osób, zaś w piśmie z dnia 21 VII 1919 r. do komisarza rządowego na powiat łaski magistrat wskazał, że Pabianice zamieszkiwały 33 272 osoby.

²⁷ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, Warszawa 1937, s. 1; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, Warszawa 1938, s. 1. Powiat łaski na dzień 9 XII 1931 r. liczył 171 885 mieszkańców.

²⁸ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 27.

²⁹ J. Żarnowski, *Spółczesność Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 21.

³⁰ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto...*, s. 14; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 27-29.

³¹ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto...*, s. 14; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 23-24.

Ważnym elementem opisu społeczeństwa jest informacja o liczbie mężczyzn i kobiet. Oprócz danych liczbowych podaje się tutaj dwa podstawowe wskaźniki: feminizacji i maskulinizacji. Pierwszy z nich mówi o liczbie kobiet przypadającej na 100 mężczyzn, a drugi jest jego odwrotnością i mówi o tym, ilu mężczyzn przypada na 100 kobiet. W 1921 r. Pabianice zamieszkiwało 13 431 mężczyzn oraz 16 235 kobiet³². Dominowały kobiety, stanowiąc 54,73% populacji miasta (było ich więcej o 2804), a mężczyźni 45,27%. Współczynnik maskulinizacji wyniósł 82,73, a feminizacji – 120,88. Sytuacja w Pabianicach, gdzie przeważały liczebnie kobiety nad mężczyznami, nie była niczym nadzwyczajnym. Dla porównania podam, jak kształtowały się wyniki w innych jednostkach osadniczych i administracyjnych. Są to następujące wartości: Łask 89,39 (wskaźnik maskulinizacji) i 111,87 (wskaźnik feminizacji); powiat łaski odpowiednio 92,31 i 108,33³³, Łódź 82,93 i 120,58³⁴, województwo łódzkie 90,53 i 110,46³⁵, a dla całego kraju 93,52 i 106,93³⁶. Skoro sytuacja była podobna w całym kraju, co spowodowało, że kobiety liczebnie wyprzedzały mężczyzn? Odpowiedź jest nader prosta. Ten wynik był rezultatem zakończonych działań wojennych, bowiem każdy konflikt zbrojny niekorzystnie wpływa na strukturę płci w społeczeństwie, powodując zachwianie dotychczasowej równowagi³⁷. W przypadku Polski mamy tutaj do czynienia także z walkami o ukształtowanie granic, trwającymi do października 1920 r.³⁸, w których ginęli polscy żołnierze.

Opublikowane dane z kolejnego spisu powszechnego także pozwalają na przedstawianie dokładnych obliczeń dotyczących stopnia feminizacji/maskulinizacji ludności. Otóż w 1931 r. w Pabianicach mieszkało 21 336 mężczyzn i 24 334 kobiety. W populacji miasta w niewielkim stopniu zmieniły się proporcje płci. Mężczyźni stanowili 46,72% populacji, a kobiety 53,28%. W przeciągu 10 lat przybyło 7905

³² *Skorowidz miejscowości...*, s. 40.

³³ Tamże, s. 40-49.

³⁴ Tamże, s. VIII.

³⁵ Tamże.

³⁶ Liczba mężczyzn – 12 417 233, liczba kobiet – 13 277 467. Są to liczby ludności spisanej w spisie powszechnym, stąd są one mniejsze niż podawane powszechnie 27,2 mln osób, czyli łącznie z szacunkami z terenów Górnego Śląska i Litwy Środkowej. *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Tablice państwowe*, Warszawa 1927, s. 5.

³⁷ E. Rosset, *Prawa demograficzne wojny. Referat, wygłoszony na Międzynarodowym Kongresie Badań Ludnościowych w Rzymie w dniu 3 września 1931 r. Rozszerzony i uzupełniony*, Łódź 1933, s. 62-63. Sytuacja, w której następowało załamanie równowagi płci w wyniku działań wojennych, nie była tylko polską specyfiką. We Francji w 1821 r., po dobie wojen napoleońskich na 1000 mężczyzn przypadało 1059 kobiet. Z kolei w Belgii w 1910 r. na 1000 mężczyzn przypadało 1017 kobiet, a w 1921 r. – 1032. W Niemczech w 1910 r. na 1000 mężczyzn przypadało 1026 kobiet, a w 1919 r. już 1099 (w granicach z 1919 r.). W Wielkiej Brytanii natomiast na 1000 mężczyzn przypadały aż 1103 kobiety w 1921 r.

³⁸ Według obliczeń polskiego historyka wojskowości Mieczysława Wrzoska w czasie walk o ukształtowanie granic Wojsko Polskie utraciło 251 329 żołnierzy. W III powstaniu śląskim, którego wcześniejsze dane nie uwzględniają, poległo 1218 powstańców. Do tych liczb trzeba dodać ofiary cywilne. Zob. M. Wrzosek, *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918-1921*, Warszawa 1992, s. 337.

mężczyzn (wzrost o 58,86%), a kobiet o 8099 (wzrost o 49,89%). Mimo że w liczbach absolutnych kobiet przybyło więcej, to procentowo ten wzrost był mniejszy w związku z tym, że populacja kobiet była większa. Poprawiły się także wskaźniki: maskulinizacji – 87,68 i feminizacji – 114,05. Na zmianę proporcji udziału płci w społeczeństwie Pabianic miał wpływ jeden podstawowy czynnik. Jest on związany z liczniejszymi narodzinami chłopców niż dziewczynek. Statystycznie na 100 noworodków płci żeńskiej rodzi się 106 płci męskiej³⁹. Warto jednakże zauważyć, że wzrost liczby mężczyzn był zbyt mały w stosunku do praw demograficznych. Kolejny czynnik stanowił napływ kobiet do pracy mieście z przeludnionych terenów wiejskich, gdyż mogły one znaleźć zatrudnienie w przemyśle włókienniczym. Podobną tendencję równoważenia udziału płci w społeczeństwie można zaobserwować w podanych wcześniej jednostkach administracyjnych: Łasku 96,03 (wskaźnik maskulinizacji) i 104,13 (wskaźnik feminizacji)⁴⁰, powiecie łaskim 96,04 i 104,13⁴¹, Łodzi 82,93 i 120,58⁴² i w województwie łódzkim: 90,53 i 110,46⁴³.

Podsumowując te dane, warto podkreślić, że w obu przypadkach przeważały liczebnie kobiety. Mimo upływu kilkunastu lat od zakończenia działań wojennych, nadal skutki walk zbrojnych nie zostały w pełni odrobione. Był to zbyt krótki czas. Jedynie masowy napływ mężczyzn do miasta mógłby zmienić tę niekorzystną sytuację.

Uzupełnieniem podanych wcześniej informacji będzie przedstawianie udziału płci w poszczególnych grupach wiekowych. Zebrane przez GUS informacje zostały dla obu spisów w różny sposób opracowane. Dane z 1921 r. zostały opublikowane dla następujących grup wiekowych: 0-5 lat, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44, 45-49, 50-54, 55-59 i powyżej 60 lat oraz wiek niewiadomy⁴⁴. Z kolei dane z 1931 r. GUS opracował aż dla 38 grup wiekowych: mniej niż 1 rok, 1 rok, 2 lata, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44, 45-49, 50-54, 55-59, 60-64, 65-69, 70-74, 75-79 i powyżej 80 lat oraz wiek niewiadomy⁴⁵.

W celu porównania sytuacji w poszczególnych grupach wiekowych zostaną one skonstruowane według wzoru, który można opracować dla 1921 r.

Analiza wyników zawartych w tabeli nr 1, dzielącej społeczeństwo miasta na różne grupy wiekowe, prowadzi do kilku wniosków. Warto zauważyć, że w pierwszym przedziale wiekowym (0-5 lat) sytuacja w 1921 r. była odwrotna, niż wynika to

³⁹ J. Michalewicz, *Elementy demografii historycznej. Materiały do wykładów, ćwiczeń i metodyki prac badawczych*, Warszawa 1979, s. 88.

⁴⁰ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 1.

⁴¹ *Skorowidz miejscowości...*, s. VIII.

⁴² Tamże.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 22.

⁴⁵ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 40.

Tabela 1

Współczynniki maskulinizacji i feminizacji ludności Pabianic w poszczególnych grupach wiekowych na dzień 30 IX 1921 r. i 9 XII 1931 r.

Grupa wiekowa	30 IX 1921				9 XII 1931			
	liczba mężczyzn	liczba kobiet	współczynnik maskulinizacji	współczynnik feminizacji	liczba mężczyzn	liczba kobiet	współczynnik maskulinizacji	współczynnik feminizacji
0-5	1323	1409	93,90	106,50	2498	2374	105,22	95,04
6-9	1239	1210	102,40	97,66	1872	1833	102,13	97,92
10-14	1941	2094	92,69	107,88	1528	1593	95,92	104,25
15-19	1752	2007	87,29	114,55	1844	2035	90,61	110,36
20-24	736	1712	42,99	232,61	2220	2770	80,14	124,77
25-29	1109	1425	77,82	128,49	2315	2440	94,88	105,40
30-39	1895	2407	78,73	127,02	3136	3984	78,72	127,04
40-49	1585	1731	91,57	109,21	2442	3002	81,35	122,93
50-59	1157	1302	88,86	112,53	1888	2143	88,10	113,51
Pow. 60	693	938	73,88	135,35	1588	2150	73,86	135,39
Wiek niewiadomy	1	0	–	–	5	10	50	200
Razem	13 431	16 235	82,73	120,88	21 336	24 334	87,68	114,05

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 34; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 42-43

z ogólnie ustalonych przez demografów wielkości liczbowych. Jak już wspominałem, statystycznie na 100 dziewczynek rodzi się 106 chłopców, natomiast w Pabianicach w tej grupie wiekowej, czyli do 5 roku życia łącznie mieliśmy sytuację odwrotną, a mianowicie to 106,5 dziewczynki przypadało na 100 chłopców i 93,9 chłopca przypadało na 100 dziewczynek. Świadczy to o wysokiej umieralności noworodków i niemowląt płci męskiej, co spowodowało, że chłopców było mniej niż dziewczynek, a powinno być ich więcej. Już w 1931 r. sytuacja była odwrotna i potwierdzała ogólne prawa natury (wówczas to 105,22 chłopca przypadało na 100 dziewczynek i 95,04 dziewczynek na 100 chłopców). Przyglądając się dalej tym wynikom, można zauważyć, że czym starsza grupa wiekowa, tym udział mężczyzn zasadniczo jest mniejszy. Wynika to z faktu, że mężczyźni statystycznie żyją krócej od kobiet, co widać zwłaszcza w grupie wiekowej 60 i więcej lat. W 1921 r. szczególnie niekorzystna sytuacja występowała w przedziałach wiekowych od 20. do 39. roku życia, a złasz-

cza w przedziale 20-24 lata. Złożyły się na to dwa czynniki. Otóż mężczyźni z tej grupy byli ofiarami dopiero co zakończonych konfliktów wojennych⁴⁶. Kolejnym czynnikiem dotyczącym przedziału wiekowego 20-24 lata była służba wojskowa, którą odbywali ci mężczyźni⁴⁷. Byli oni wówczas w swoich macierzystych jednostkach wojskowych i dane spisowe ich nie uwzględniały⁴⁸. Na koniec tego fragmentu rozważań warto jeszcze zobaczyć, jak przedstawiały się wskaźniki w 1931 r. dla tej grupy wiekowej. W tym momencie mężczyźni ci liczyli od 30 do 34 lat. Współczynnik maskulinizacji wyniósł 78,90, a feminizacji 126,74⁴⁹. Widać zatem, że współczynniki te uległy

Tabela 2

Deklarowane wyznanie mieszkańców Pabianic w dniu 30 IX 1921 r.
na tle ludności powiatu łaskiego

Wyznanie	Pabianice		Powiat łaski bez ludności Pabianic		Powiat łaski	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Rzymskokatolickie	19 521	65,8026	99 610	83,1900	119 131	79,7375
Mojżeszowe	7 230	24,3713	8 223	6,8675	15 453	10,3431
Ewangelickie	2 725	9,1856	11 339	9,4698	14 064	9,4134
Baptyści	78	0,2629	459	0,3833	537	0,3594
Prawosławne	49	0,1652	94	0,0785	143	0,0957
Mariawickie	30	0,1011	6	0,0050	36	0,0241
Bezwyznaniowcy	18	0,0607	7	0,0059	25	0,0167
Grekokatolicy	14	0,0472	0	0	14	0,0094
Adwentyści	1	0,0034	0	0	1	0,0007
Razem	29 666	100	119 738	100	149 404	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Skorowidz miejscowości...*, s. VIII-IX, 40-49

⁴⁶ E. Rosset, *Prawa demograficzne...*, s. 63. Zob. także: W. Syrek, *Elementy demografii. Skrypt dla studentów I roku nauk politycznych studiów zaocznych*, Katowice 1980, s. 50. Liczba ofiar cywilnych i wojskowych I wojny światowej jest trudna do ustalenia. Liczba żołnierzy narodowości polskiej jest szacowana w granicach od 387 do 450 tys. żołnierzy. W czasie działań wojennych lat 1918-1920 zginęło łącznie 251 329 żołnierzy Wojska Polskiego. Zob. szerzej m.in.: K. Dunin-Wąsowicz, *Sytuacja demograficzna narodu polskiego w latach wojny 1914-1918*, [w:] *Historia Polski*, t. 3: 1850/1864-1918, cz. 3: 1914-1918, red. Ż. Kormanowa, W. Najdus, Warszawa 1974, s. 500-514.

⁴⁷ Przeciętny stan liczbowy Wojska Polskiego w 1921 r. wynosi 350 tys. żołnierzy. Zob. szerzej: P. Stawecki, *Wojsko Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska odrodzona 1918-1939: państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982, s. 206.

⁴⁸ Żołnierze zostali osobno spisani przez władze wojskowe.

⁴⁹ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 43.

znacznej poprawie. Wiązać to należy w zdecydowanej mierze z przybyciem mężczyzn z wojska i zapewne w niewielkim procencie z powrotami z tułaczki wojennej do domu oraz napływem mężczyzn ze wsi do miasta.

Kolejnym ważnym elementem opisu społeczeństwa jest przedstawianie danych dotyczących deklarowanego wyznania. Informacje z 1921 r. zostały przedstawione w tabeli 2.

Pabianice były znacznie zróżnicowane pod względem religijnym. Dominowali – podobnie jak w powiecie – katolicy, którzy stanowili prawie $\frac{2}{3}$ ludności miasta, ale duży odsetek, bo $\frac{1}{4}$ mieszkańców, stanowili Żydzi⁵⁰. Ważną grupą religijną byli ewangelicy wszystkich konfesji, stanowiąc prawie $\frac{1}{10}$ populacji miasta⁵¹. Osoby pozostałych pięciu wyznań oraz deklarujące się jako ateści stanowiły minimalny odsetek ludności miasta. Pabianice były bardziej zróżnicowane niż populacja całego powiatu, z wyjątkiem Łasku (duży odsetek Żydów), w którym zdecydowanie przeważali katolicy, zaś na podobnym poziomie pozostawał procent ewangelików. Pokaźna ich liczba w powiecie łaskim wynikała głównie z dużej społeczności ewangelickiej liczącej: w gminie Żelów 3381 osób (44,44% ludności gminy)⁵², gminie Górka Pabianicka 2132 osoby (17,45%), gminie Widzew 935 osób (13,55%), gminie Łask 806 osób (13,18%), gminie Wodzierady 757 (16,26%) i w gminie Wymysłów 655 (11,56%)⁵³. W pozostałych gminach powiatu były to już mniejsze zbiorowiska. Wiadąc zatem, że główne skupiska ludności ewangelickiej były w Pabianicach i okolicach oraz w Żelowie, jak też w gminie łaskiej. Zdecydowanie niższy niż w Pabianicach był w powiecie odsetek Żydów, którzy jedynie w dawnych miastach (Szczerców i Widawa) oraz w Łasku tworzyli znaczną zbiorowość. Oczywiście, takie rozmieszczenie ludności żydowskiej wynikało z wielowiekowych procesów osadniczych grupujących Żydów w miastach, gdyż na wsiach, wskutek niemożności posiadania ziemi na własność, nie stawali się rolnikami, dlatego też większość z nich

⁵⁰ Żydzi w Pabianicach pojawili się w końcu wieku XVIII. O bogatych losach tej grupy wyznaniowej zob. m.in.: *Almanach gmin żydowskich w Polsce*, t. I, Warszawa 1939, s. 178-181; A. Ciulka, *Żydowska gmina wyznaniowa w Pabianicach w latach 1836-1914*, „Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku” 2003, t. I, s. 108-133; R. Adamek, *Gmina żydowska*, [w:] *650 lat...*, s. 373-388.

⁵¹ Ewangelicy w Pabianicach pojawili się prawdopodobnie na przełomie XVIII i XIX wieku. Zob. szerzej na temat działalności wspólnot ewangelickich w Pabianicach: [R. Schmidt], *Hundert Jahre göttlicher Gnade und Arbeit an der ev. luth. Gemeinde zu Pabjanice. Sind sie auch Dir zum Segen geworden? Kurze Geschichte der ev. luth. Gemeinde zu Pabjanice zum 100-jährigen Jubiläum am 12. Juni 1927*, Łódź [1927]; K. Woźniak, *Protestanci pabianiccy (do 1914 r.)*. *Szkic do portretu*, „Pabianiciana” 1995, t. III, s. 63-87; R. Adamek, *Parafia ewangelicka*, [w:] *650 lat...*, s. 364-372.

⁵² Obecność w Żelowie i okolicach Czechów, którzy wyznawali religie powstałe na gruncie nauki Marcina Lutera, doczekała się bogatej literatury. Wśród niej warto zwrócić uwagę na fragmenty publikacji: S. Papuga, A. Gramsz, *Żelów wspólnota nacji, wyznań, kultur*, Łódź 2003, passim (tam też dalsza literatura przedmiotu).

⁵³ *Skorowidz miejscowości...*, s. 40-49. W Łasku struktura religijna przedstawiała się następująco: 2623 Żydów (53,64% wszystkich), 2205 katolików (45,09%), 46 ewangelików (0,94%), 12 prawosławnych (0,25%), 4 bezwyznaniowców (0,08%).

zmuszona była do zajmowania się handlem, wolnymi zawodami, a niewielki wśród nich był odsetek chłopów. Liczba osób należących do pozostałych wyznań była niewielka, toteż duże różnice procentowe przy porównywaniu populacji Pabianic i powiatu mogły dość łatwo wystąpić. Warto jedynie zauważyć, że w powiecie była całkiem pokaźna grupa baptystów, z której większość, bo 280 osób, zamieszkiwała gminę Żelów⁵⁴.

W drugim spisie powszechnym komisarze spisowi ponownie zadawali mieszkańcom Polski pytanie o wyznawaną religię. Tym razem GUS inaczej opracował wyniki, grupując lub dzieląc poszczególne wyznania lub grupy wyznaniowe występujące w 1921 r. Zmiany te polegały na: połączeniu wyznania rzymskokatolickiego z ormiańsko-katolickim; połączeniu wyznania grekokatolickiego z obrządkami wschodnimi Kościoła katolickiego; wydzieleniu poszczególnych konfesji z wyznania ewan-

Tabela 3

Deklarowane wyznanie mieszkańców Pabianic na tle powiatu łaskiego
na dzień 9 XII 1931 r.

Wyznanie	Pabianice		Powiat łaski bez ludności Pabianic		Powiat łaski	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Rzymskokatolickie i ormiańsko-katolickie	32 354	70,8430	106 241	84,1746	138 595	80,6324
Mojżeszowe	8 357	18,2987	8 647	6,8510	17 004	9,8927
Ewangelicko-augsburskie	4 406	9,6474	7 254	5,7474	11 660	6,7836
Ewangelickie (bez bliższego określenia)	190	0,4160	208	0,1648	398	0,2316
Inne chrześcijańskie	147	0,3219	440	0,3486	587	0,3415
Prawosławne	88	0,1927	65	0,0515	153	0,0890
Ewangelicko-reformowane	86	0,1883	3 191	2,5282	3 277	1,9065
Grekokatolickie i obrządek wschodni Kościoła katolickiego	27	0,0591	50	0,0396	77	0,0448
Ewangelicko-unijne	6	0,0131	25	0,0198	31	0,0180
Inne niechrześcijańskie	3	0,0066	1	0,0008	4	0,0023
Nieokreślone i bezwyznaniowi	3	0,0066	1	0,0008	4	0,0023
Nie podano	3	0,0066	92	0,0729	95	0,0553
Razem	45 670	100	126 215	100	171 885	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 27-28

⁵⁴ *Skorowidz miejscowości...*, s. 49.

gelickiego: augsburskiego, reformowanego, unijnego i bez bliższego określenia. Powoduje to pewne trudności w ocenie zmian w ciągu dziesięciolecia, jednakże jak widać, różnice w opracowaniu danych nie są aż tak duże, by nie pokusić się o ich analizę. Dokładne informacje dotyczące poszczególnych wyznań zostały przedstawione w tabeli 3.

Okres 10 lat jest zbyt krótki, by mogły wystąpić gwałtowne zmiany w strukturze religijnej, wykluczając oczywiście wielkie migracje związane np. z konfliktami wojennymi. Jak wiadomo, w Polsce w latach 1921-1931 nie było tego typu wydarzeń. Mimo to widać pewne różnice w strukturze religijnej. W Pabianicach wzrósł odsetek katolików (+5,04%), zaś spadł żydów (-6,07%). Różnice takie widać w wielu miastach, w województwie łódzkim było tak np. w Piotrkowie (wzrost katolików o 5,98% i spadek odsetka żydów o 6,17%⁵⁵) czy Zgierzu (odpowiednio +5,73% i -1,04%⁵⁶). Spadek procentu żydów w społeczeństwie, w tym w Pabianicach, był związany z niższym niż u innych współczynnikiem przyrostu naturalnego tej grupy wyznaniowej. To było przyczyną większej urbanizacji ludności żydowskiej w porównaniu do innych wyznań, uwalnianiem się od wpływów tradycjonalistycznych oraz zubożeniem ludności wyznającej religię mojżeszową⁵⁷. Duży wpływ na to miała także emigracja ludności żydowskiej z Polski, w tym tzw. czwarta alija, która liczyła łącznie 59,7 tys. osób. Większość z nich pochodziła z II RP, będąc pokłosiem reform Władysława Grabskiego i stąd nazwana aliją Grabskiego⁵⁸. Dzięki dokładniejszemu opracowaniu przez GUS wyników dotyczących ewangelików możemy zobaczyć jak wyglądała struktura wewnętrzna tych grup wyznaniowych. Zdecydowanie przeważali ewangelicy augsburscy, którzy stanowili 93,99% wszystkich. Dość duża grupa, bo aż 190 osób, nie mogła dać szczegółowej odpowiedzi o konfesję. Tłumaczyć to można dwojako: niechęcią lub obawą przed dokładnym podaniem tej informacji lub, co bardziej prawdopodobne, niską świadomością religijną. Zauważyć należy, że wzrost odsetka ewangelików w mieście był minimalny. Pozostałych wyznań ze względu na różne opracowanie wyników nie można porównać, jednakże należy przypuszczać, że nie wystąpiły w nich większe różnice. Widać jedynie, że nastąpił gwałtowny wzrost liczebny prawosławnych i wynosił 79,59%, lecz w liczbach absolutnych jest to wzrost z 49 do 88 osób, czyli w skali miasta ta grupa była marginesowa.

Niezwykle ważnym elementem opisu społeczeństwa jest jego struktura narodowościowa. Informacje tego typu były bardzo potrzebne władzom ówczesnej Polski, co wynikało z wielonarodowego charakteru państwa polskiego, a tym samym stwarzało zapotrzebowanie władz na dokładne dane o liczebności poszczególnych naro-

⁵⁵ Tamże, s. VIII-IX; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 28.

⁵⁶ *Skorowidz miejscowości...*, s. VIII-IX; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 28.

⁵⁷ S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 90.

⁵⁸ Tamże, s. 97-104; A. Chojnowski, J. Tomaszewski, *Izrael*, Warszawa 2001, s. 20.

dowości, jakie zamieszkują teren ich jurysdykcji. Dzięki temu można przewidywać występowanie, bądź nie, różnorodnych konfliktów na tle narodowym. Jak wiadomo bowiem, nie wszystkie mniejszości narodowe były przyjaźnie nastawione do odrodzonej Polski, co potwierdza choćby sytuacja występująca na terenach Kresów Wschodnich⁵⁹, jak np. w roku 1922 w okresie kampanii wyborczej do parlamentu I kadencji⁶⁰.

Wyniki z 1921 r. przedstawiono w tabeli 4.

Przyglądając się wynikom dotyczącym deklarowanego wyznania religijnego, można było przypuszczać, że dominującymi narodami w mieście będą Polacy, Żydzi i Niemcy. Oczywiście takie wnioskowanie okazało się prawidłowe. Zdecydowanie – gdyż było to prawie $\frac{3}{4}$ mieszkańców miasta – pabianiczanie w 1921 r. zadeklaro-

Tabela 4
Deklarowana narodowość mieszkańców Pabianic na tle powiatu łaskiego
na dzień 30 IX 1921 r.

Narodowość	Pabianice		Powiat łaski bez ludności Pabianic		Powiat łaski	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Polska	21 469	72,3690	109 871	91,7595	131 340	87,9093
Żydowska	6 539	22,0421	3 894	3,2521	10 433	6,9831
Niemiecka	1 634	5,5080	4 365	3,6455	5 999	4,0152
Rosyjska	9	0,0303	27	0,0225	36	0,0241
Czeska	7	0,0236	1 566	1,3079	1 573	1,0528
Łotewska	2	0,0067	1	0,0008	3	0,0020
Szwajcarska	2	0,0067	0	0	2	0,0013
Angielska	1	0,0034	0	0	1	0,0007
Amerykańska	1	0,0034	0	0	1	0,0007
Litewska	1	0,0034	0	0	1	0,0007
Słowacka	1	0,0034	0	0	1	0,0007
Białoruska	0	0	1	0,0008	1	0,0007
Francuska	0	0	3	0,0025	3	0,0020
Rusińska	0	0	10	0,0084	10	0,0067
Razem	29 666	100	119 738	100	149 404	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Skorowidz miejscowości...*, s. VIII-IX, 67

⁵⁹ C. Brzoza, *W niepodległym państwie...*, s. 118-139.

⁶⁰ L. Kulińska, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922-1939*, Kraków 2009, s. 159-179, 181, 309-310.

wali narodowość polską. Porównanie tego wyniku do wyznania religijnego oznacza, że tę narodowość zadeklarowali nie tylko katolicy, ale zapewne także część Żydów oraz ewangelików, gdyż z kolei wskaźniki procentowe narodowości żydowskiej i niemieckiej są niższe niż wskaźniki dotyczące religii mojżeszowej i ewangelickiej. Zatem część wyznawców innych dużych religii w mieście, czy to w wyniku procesów polonizacyjnych, czy w obawie przed reperkusjami związanymi z podawaniem własnej narodowości podała polską. Mogły zdarzyć się tutaj także przypadki, że badani mylili narodowość z krajem zamieszkania, gdyż jak podkreślają to badacze tego zagadnienia, część osób niezbyt dobrze orientowała się w kwestii narodowościowej, co szczególnie było widać np. na Podlasiu. Raczej można wykluczyć, podnoszone przez literaturę, fałszowanie danych spisowych, co mogło zdarzać się na Kresach Wschodnich. Dużo mniej osób zadeklarowało religię prawosławną niż narodowość rosyjską. Łącznie w Pabianicach było aż 11 narodowości, lecz tylko trzy stanowiły o tkance miasta. Pozostałe były reprezentowane przez nieliczne osoby. Podobnie było w powiecie łaskim, gdzie te tendencje były takie same, czyli wzrost liczby Polaków w stosunku do wyznawców katolicyzmu, a spadek zadeklarowanych Niemców i Żydów w porównaniu do wierzących religii ewangelickich i mojżeszowej. Choć w powiecie odnotowano 14 narodowości, to główna masa ludzi skupiła się w czterech. Dochodzili tutaj, oprócz Polaków, Niemców i Żydów, także Czesi, którzy w większości (1304 osoby) zamieszkiwali gminę Żelów⁶¹.

W 1931 r. komisarze spisowi nie pytali mieszkańców Polski o narodowość, zamiast tego zadawano pytanie o język ojczysty. Pod tym pojęciem rozumiano: „język najbardziej bliski sobie”⁶². Wśród odpowiedzi mogły być języki: polski, ukraiński, „ruski”⁶³, białoruski, rosyjski, czeski, litewski, niemiecki, żydowski, hebrajski, inny

⁶¹ *Skorowidz miejscowości...*, s. 49.

⁶² *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. XI.

⁶³ Wprowadzenie języka ruskiego w drugim spisie powszechnym było podyktowane względami praktycznymi. Taki właśnie zabieg wyjaśnił Rajmund Buławski, pełniący wówczas funkcję generalnego komisarza spisowego, w następujący sposób: „Wymieniając na formularzu języki poszczególnych grup narodowościowych, Rząd Polski zastosował się do terminologii przez te grupy przyjętej. Jeśli chodzi o grupę etniczną, którą przyjęło się – zresztą od stosunkowo niedawna – nazywać ukraińską, to nie można było poprzestać na przytoczeniu tylko tego terminu, gdyż jest wśród niej poważny odsetek osób, które ze względu na odmienne dążenia polityczne stanowczo odzęgują się od niego, określając swój język jako »ruski«. Zmuszanie do nazywania swojego języka ojczystego »ukraińskim« wywołałoby ze strony tego odłamu ludności ostre protesty i wpłynęłoby ujemnie na przebieg akcji spisowej. Licząc się z tym stanem rzeczy, nie można było na formularzu pominąć wyrazu »ruski«. Stawiając ten wyraz jednak w nawiasie po wyrazie »ukraiński«, dano do zrozumienia, że oba wyrazy zostały użyte na oznaczenie jednej i tej samej grupy etnicznej i że za zasadnicze określenie języka tej grupy jest uważane określenie »ukraiński«. Wyjaśnić jeszcze muszę, że wyraz »ruski«, podany w nawiasie, został umieszczony tylko na formularzu, przeznaczonym dla województw b. Galicji. Na formularzu, który znalazł zastosowanie w województwach wschodnich b. dzielnicy rosyjskiej, wyraz ten został pominięty, bo tutaj nie spotyka się antagonizmów między Ukraińcami i Rusinami, o których wyżej była mowa. Zresztą operowanie wyrazem »ruski« jest tutaj o tyle bardzo niebezpieczne, że – jak przekonał się o tym w 1921 r. – powoduje ono pomieszanie narodowości ukraińskiej, biało-

i niepodany⁶⁴. Taka sytuacja powoduje, że tylko orientacyjnie możemy porównywać uzyskane dane dotyczące struktury językowej ze strukturą religijną z 1931 r. i w przybliżeniu stwierdzić, czy osoby deklarujące religie ewangelickie jednocześnie zadeklarowałyby język niemiecki, czy wyznawcy religii mojżeszowej stwierdzili, że ich językiem ojczystym jest jidysz, hebrajski, a może polski itd.

W 1931 r. mieszkańcy Pabianic zadeklarowali jako ojczysty aż 10 języków, a dwie osoby nie wskazały konkretnego. Mimo tak dużej ich liczby dominował polski wraz z językami żydowskimi (jidysz i hebrajskim) oraz niemiecki. Budzić musi zdziwienie duża liczba osób, które zadeklarowały hebrajski – język modlitwy w synagodze – znany tylko wąskiej elitarnej grupie kapłanów. Zjawisko to można wytłumaczyć nawoływaniem syjonistów dążących do zbudowania własnego państwa w Palestynie.

Tabela 5

Deklaracje językowe mieszkańców Pabianic na tle ludności powiatu łaskiego na dzień 9 XII 1931 r.

Deklarowany język	Pabianice		Powiat łaski bez ludności Pabianic		Powiat łaski	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Polski	33 005	72,2684	109 764	86,9659	142 769	83,0608
Żydowski	7207	15,7806	7233	5,7307	14 440	8,4010
Niemiecki	4494	9,8402	5994	4,7490	10 488	6,1018
Hebrajski	910	1,9926	59	0,0467	969	0,5637
Inny	20	0,0438	4	0,0032	24	0,0140
Rosyjski	18	0,0394	7	0,0056	25	0,0145
Białoruski	5	0,0109	3	0,0024	8	0,0046
Czeski	5	0,0109	3097	2,4537	3102	1,8047
Ukraiński	3	0,0066	44	0,0349	47	0,0273
Niepodany	2	0,0044	10	0,0079	12	0,0070
Ruski	1	0,0022	0	0	1	0,0006
Razem	45 670	100	126 215	100	171 885	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 30

ruskiej i rosyjskiej, gdyż nieświadomiona ludność miejscowa stosuje jeden i ten sam wyraz »ruski« dla określenia tych trzech narodowości”. Zob. *Kwestia narodowościowa w programie drugiego powszechnego spisu ludności Rzeczypospolitej Polskiej. Wywiad z Generalnym Komisarzem Spisowym p. Dr. Rajmundem Bulawskim*, „Studia Narodowościowe” styczeń-kwiecień 1932, nr 1, s. 6.

⁶⁴ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 29.

nie. Pisze na ten temat J. Tomaszewski: „[...] była to raczej deklaracja ideowa, niż wyraz tego, że posługiwano się hebrajskim w życiu codziennym. Prawdopodobnie większość tej grupy stanowiły osoby związane z ideą budowy państwa żydowskiego w Palestynie [...] przeciętny Żyd polski uważał natomiast za swój język ojczysty ten, którym mówił na co dzień – język żydowski”⁶⁵. Możemy jednocześnie zauważyć, że w Pabianicach występowała bogatsza mozaika językowa niż w powiecie łaskim, co oczywiście związane było także z większą różnorodnością religijną i narodowościową. Wyjątkiem jest tutaj język czeski, co łączyło się z liczną społecznością czeską w Zelowie i okolicach.

Ciekawie wygląda porównanie struktur religijnej i językowej społeczności pabianickiego w 1931 r. Otóż okazuje się, że osoby, które zadeklarowały religię katolicką i inne wyznania chrześcijańskie (oprócz prawosławnych i grekokatolików) sta-

Tabela 6

Klasyfikacja demograficzna ludności Pabianic na tle powiatu łaskiego
na dzień 30 IX 1921 r. i 9 XII 1931 r.

Wiek w latach	30 IX 1921				9 XII 1931			
	Pabianice		powiat łaski		Pabianice		powiat łaski	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
0-5	2 732	9,21	18 516	12,39	4 872	10,67	23 854	13,88
6-9	2 449	8,26	15 219	10,19	3 705	8,11	16 776	9,76
10-14	4 035	13,60	21 827	14,61	3 121	6,83	15 769	9,17
15-19	3 759	12,67	18 216	12,19	3 879	8,49	16 390	9,54
20-24	2 448	8,25	11 701	7,83	4 990	10,93	16 883	9,82
25-29	2 534	8,54	11 193	7,49	4 755	10,41	15 392	8,95
30-39	4 302	14,50	17 761	11,89	7 120	15,59	23 885	13,90
40-49	3 316	11,18	13 593	9,10	5 444	11,92	17 123	9,96
50-59	2 459	8,29	11 492	7,69	4 031	8,83	12 048	7,01
Powyżej 60	1 631	5,50	9 878	6,61	3 738	8,19	13 693	7,97
Wiek nie wiadomy	1	0,00	8	0,01	15	0,03	72	0,04
Razem	29 666	100	149 404	100	45 670	100	171 885	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 34; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 42-43.

⁶⁵ J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985, s. 148.

nowią prawie całość mieszkańców deklarujących język polski. Do tej grupy należy zaliczyć niewielki odsetek Żydów, gdyż występowała minimalna różnica między osobami, które zadeklarowały religię mojżeszową, a tymi, które uznały języki jidysz i hebrajski za swoje. Podobnie w przypadku ewangelików, których było minimalnie mniej niż ludzi, którzy zadeklarowali język niemiecki. Z kolei prawosławni i grekokatolicy w większości jako swój podali język polski, natomiast w dalszej kolejności były to języki: rosyjski, ukraiński, białoruski i „ruski”. Podsumowując zatem te dane, należy stwierdzić, że katolicy i przedstawiciele innych wyznań chrześcijańskich w zdecydowanej większości podawali jako język ojczysty polski, wyznawcy religii mojżeszowej żydowski, hebrajski i polski, zaś ewangelicy niemiecki, a następnie polski, natomiast sytuacja z prawosławnymi została już wyżej opisana.

Ważne z punktu widzenia zarówno demografii, jak i ekonomii są opisy społeczeństwa pod względem klasyfikacji demograficznej i ekonomicznej. Opierają się one na podziale populacji ludzkiej na różne grupy wiekowe. W pierwszej – ekonomicznej – społeczeństwo dzielone jest według wieku na trzy grupy związane z przydatnością człowieka do pracy, a mianowicie: ludność w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym. Dla okresu międzywojennego odpowiednie granice wiekowe różnią się od zakładanych dzisiaj. Dla ludności w wieku produkcyjnym należy przyjąć jako minimalny wiek – 15. rok życia, zaś jako górny – 60 lat. Przyjęcie tak niskiej dolnej wartości bierze się z tego, iż przedwojenne prawo pracy zezwalało na zatrudnianie na pełen etat osób, które ukończyły 15. rok życia⁶⁶. Górna

Tabela 7

Klasyfikacja ekonomiczna ludności Pabianic na tle ludności powiatu łaskiego na dzień 30 IX 1921 r. i 9 XII 1931 r.

Wiek w latach	30 IX 1921				9 XII 1931			
	Pabianice		powiat łaski		Pabianice		powiat łaski	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
0-14	9 216	31,07	55 562	37,19	11 698	25,61	56 399	32,81
50-59	18 818	63,43	83 956	56,19	30 219	66,17	101 721	59,18
Powyżej 60	1631	5,50	9 878	6,61	3 738	8,19	13 693	7,97
Wiek niewiadomy	1	0,00	8	0,01	15	0,03	72	0,04
Razem	29 666	100	149 404	100	45 670	100	171 885	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 34; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 42-43

⁶⁶ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918-1939*, Warszawa 1971, s. 355, 357.

granica wynika z faktu, że ciężkie warunki pracy powodowały, iż osoby, które dożyły tego właśnie wieku, nie były w stanie dalej podołać trudom pracy i musiały z niej odejść⁶⁷.

Drugi przypadek to klasyfikacja demograficzna – na podstawie danych statystycznych tworzona jest struktura wieku ludności, która polega na jej podziale na kilka, ewentualnie kilkanaście, grup wiekowych. Otrzymuje się wówczas tzw. piramidę wieku, dzięki której można przewidzieć przyszłe zmiany w strukturze wiekowej społeczeństwa, gdyż sytuacja obecna determinuje przyszłą. Służy ona do prognozowania, czy liczba ludności będzie wzrastać, spadać czy może utrzyma się na zbliżonym poziomie⁶⁸.

Na podstawie struktury demograficznej społeczeństwa można zbudować tzw. piramidę wieku. We wszystkich czterech sytuacjach (patrz tabela nr 6) mamy piramidę progresywną, co oznacza, że: „[...] mamy do czynienia ze społeczeństwem młodym o stosunkowo dużej rocznej liczbie urodzeń, społeczeństwem, którego cechą charakterystyczną jest stały wzrost liczebny ludności. Każdy następny rok przynosi większą liczbę urodzeń”⁶⁹. Przedstawione dane dotyczące liczebności, zarówno miasta, jak i powiatu w 1931 r., potwierdzają tezę, którą można było założyć w 1921 r. Warto zatem jeszcze zobaczyć, jak kształtowały się te liczby w okresie tuż przed wybuchem II wojny światowej. Otóż według danych szacunkowych za lata 1936-1938 Pabianice liczyły ok. 51 550 mieszkańców, a na dzień 1 stycznia 1938 r. powiat łaski 136 454 osoby⁷⁰. Jak można zatem zauważyć, teza, która została postawiona przy analizie wyników z 1931 r., została potwierdzona.

Na 100 osób w wieku produkcyjnym w 1921 r. przypadało w Pabianicach 48,97 osoby w wieku przedprodukcyjnym i 8,67 w poprodukcyjnym, czyli łącznie na 100 pracujących przypadało 57,64 niepracujących. Wyniki powiatowe różniły się od tych z Pabianic, gdyż na 100 osób w wieku 15-59 lat, przypadło 66,18 mieszkańców w wieku 0-14 lat, zaś 11,77 tych powyżej 60. roku życia, czyli na 100 pracujących przypadało 77,95 niepracujących. Widać zatem wyraźnie, że w przeliczeniu na liczby bezwzględne liczba osób gotowych do podjęcia pracy w Pabianicach była większa niż w powiecie, a to oznaczało, że mogły występować problemy z bezrobociem. Jednocześnie społeczeństwo powiatu łaskiego było młodsze niż samych Pabianic, co wynikało z dużo większego udziału osób w wieku od 0 do 14 lat. W 1931 r. wskaźniki te uległy zmianie. W Pabianicach wyniosły one wówczas: na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadało 38,71 osoby w wieku przedprodukcyjnym i 12,37 w wie-

⁶⁷ Jest to oczywiście założenie, gdyż mogły zdarzać się i były osoby, które wcześniej lub później z przyczyn zdrowotnych przestały pracować zawodowo. Obecnie przyjmuje się następujące wartości: osoby w wieku przedprodukcyjnym – do 18 roku życia, w wieku produkcyjnym od 18 do 60 (kobiety) i 65 lat mężczyźni, osoby w wieku poprodukcyjnym powyżej 60 (kobiety) i 65 lat mężczyźni. W najbliższym czasie w związku ze stopniowym podnoszeniem wieku emerytalnego w Polsce do 67 lat, należy spodziewać się zmian przedstawionych powyżej wartości.

⁶⁸ J.Z. Holzer, *Demografia*, Warszawa 1999, s. 144.

⁶⁹ Tamże, s. 142. Zob. też: J. Michalewicz, *Elementy demografii historycznej...*, s. 94-95.

⁷⁰ A. Jelonek, *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810-1955*, „Dokumentacja Geograficzna” 1956, z. 5, s. 39; B. Wachowska, *Łask w Polsce...*, s. 201.

ku poprodukcyjnym, czyli łącznie na 100 pracujących przypadło 51,08 osoby niepracującej. Te wskaźniki oznaczały, że wzrosła liczba pracujących, zaś spadł ogólnie stan liczebny osób w wieku nieprodukcyjnym, jednakże wzrósł ten osób starszych powyżej 60. roku życia. Oznacza to, że społeczeństwo Pabianic starzało się. Podobna tendencja widoczna była w skali powiatu, gdyż tutaj na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadło 55,45 osoby w wieku przedprodukcyjnym oraz 13,46 w wieku poprodukcyjnym, czyli łącznie było to 68,91 osób niepracujących na 100 pracujących. Zdecydowanie, zarówno w 1921, jak i 1931 r., w powiecie łaskim osoby pracujące musiały utrzymać większą liczbę osób, które ze względu na wiek nie mogły być aktywne zawodowo – inaczej było w przypadku Pabianic.

Klasyfikacja ludności według wieku pozwala także na określenie grupy współczynników dotyczących problemu starości demograficznej, o której wybitny polski demograf, Edward Rosset, pisał: „[...] charakteryzuje się ona relatywnie niską proporcją dzieci i młodzieży, oraz stosunkowo wysoką proporcją starców”⁷¹. Zauważył on również: „Starzenie się ludności jest pojęciem dynamicznym. Mówi nam ono o zmianach w strukturze wieku, które polegają na wzroście proporcji ludzi starych. Istnienie takiego procesu może być stwierdzone przy porównywaniu proporcji ludzi starych w jednym i tym samym kraju w różnych okresach. Pod starością demograficzną rozumiemy sytuację typu statycznego: wyznacza ją określona proporcja ludzi starych w społeczeństwie. Różnice w poziomie starości demograficznej występują przy porównaniu proporcji ludzi starych w różnych krajach w jednym i tym samym czasie”⁷².

Literatura przedmiotu zna wiele propozycji dotyczących określenia granicy wiekowej, którą należy uznać za początek starości. Wielu filozofów, zarówno starożytnych, jak i nowożytnych, oraz przede wszystkim współczesnych demografów wymieniało różny wiek, a także odmienne metody obliczania wskaźników dotyczących tego zagadnienia⁷³. Ponieważ dane z 1921 r. pozwalają na obliczenie liczby ludności tylko powyżej 60. roku życia, powołując się także na badania E. Rosseta oraz na to że, jak sądzę, w okresie międzywojennym można było do grupy osób starych zaliczyć już wszystkich 60-latków, tę właśnie granicę wiekową uznaję za próg starości.

Określenie społeczeństwa w skali starości demograficznej polega na obliczeniu udziału ludności w wieku powyżej 60. roku życia w całkowitej liczbie mieszkańców. Dla Pabianic w 1921 r. wynosił on 5,50%, zaś dla powiatu łaskiego 6,61%. Obliczenia dla 1931 r. wskazują, że wskaźniki te wynosiły odpowiednio 8,19 i 7,97%⁷⁴. W opracowanej przez E. Rosseta skali starości demograficznej wskaźniki te mieszczą się w pierwszej kategorii: „[...] osoby w wieku lat 60 i więcej stanowią poniżej

⁷¹ E. Rosset, *Ludzie starzy. Studium demograficzne*, Warszawa 1967, s. 163.

⁷² Tamże, s. 13.

⁷³ Podsumowuje je: E. Rosset, *Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne*, Warszawa 1959, s. 13-34, 107-134; tenże, *Ludzie starzy...*, s. 13-21, 164-177.

⁷⁴ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 34; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 42-43.

8% ogółu ludności – brak oznak starości demograficznej”⁷⁵. Oznacza to, że społeczeństwo Pabianic i powiatu łaskiego było młode, choć jak można zauważyć, współczynniki te wzrastały. Jednakże do stwierdzenia, że w społeczeństwie zaobserwować można stan starości demograficznej, kiedy udział ludzi powyżej 60. roku życia wynosiłby ponad 12%, było jeszcze daleko.

Warto także zobaczyć dla przykładu, jak przedstawiałaby się sytuacja, gdyby zastosować wskaźniki opracowane przez francuską uczoną Jacqueline Beaujeu-Garnier. Wyróżniła ona trzy stadia: młodości demograficznej, pośrednie i starości demograficznej. Jej skala była dwuczłonowa. Polegała na obliczeniu dwóch wskaźników, czyli udziału dzieci i młodzieży do 19. roku życia i osób w wieku powyżej 60. roku życia w całości populacji⁷⁶. Wskaźniki te sięgały w Pabianicach dla 1921 r. 43,74% (ludność do 19. roku życia) i 5,50% (osoby powyżej 60. roku życia), a w powiecie łaskim odpowiednio 47,38% i 6,61%. W 1931 r. wynosiły one odpowiednio: Pabianice – 34,12% i 8,19%, powiat łaski – 42,37% i 7,97%⁷⁷. Prawie wszystkie wartości mieszczą się w granicach ustalonych przez francuską autorkę dla stadium młodości demograficznej, gdyż możemy stwierdzić udział ponad 35% dzieci i młodzieży oraz poniżej 12% ludzi starych w całej populacji⁷⁸. Jedyne wskaźnik dotyczący udziału osób w wieku 0-19 lat dla Pabianic w 1931 r. mieści się w stadium pośrednim – „30,5 do 35% dzieci i młodzieży, oraz 12 do 15% ludzi starych”⁷⁹.

Ostatecznie należy uznać, że zarówno w 1921, jak i 1931 r. społeczeństwo Pabianic i powiatu łaskiego było w stadium młodości demograficznej.

Kolejnym parametrem, który możemy obliczyć, korzystając z informacji o wieku społeczeństwa, jest określenie indeksu starości. Jest to, najprościej rzecz ujmując, obliczenie, ilu dziadków przypada na 100 wnuków lub odwrotnie⁸⁰. Podobnie jak poprzednio różni demografowie opracowali własne metody obliczeniowe, których zmienną jest granica wieku przyjmowanego dla dziadków lub wnuków.

Indeks* starości Alfreda Sauvy’ego (1898-1990)

$$I_s = \frac{I_{60+} \cdot 100}{I_{0-19}}$$

I_s – indeks starości,

I_{60+} – liczba osób w wieku powyżej 60 lat,

I_{0-19} – liczba osób w wieku od 0 do 19 lat.

⁷⁵ E. Rosset, *Ludzie starzy...*, s. 174; tenże, *Proces starzenia...*, s. 72.

⁷⁶ Tenże, *Ludzie starzy...*, s. 174.

⁷⁷ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 34; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 42-43.

⁷⁸ E. Rosset, *Ludzie starzy...*, s. 174.

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ Tamże, s. 168.

* W obliczeniach indeksów pomijam niewielką grupę osób, których wiek jest niewiadomy.

Indeks starości Vasiliosa G. Valaorasa:

$$I_s = \frac{I_{60+} \cdot 100}{I_{0-14}}$$

- I_s – indeks starości,
 I_{60+} – liczba osób w wieku powyżej 60 lat,
 I_{0-14} – liczba osób w wieku od 0 do 14 lat.

Indeks starości Zdenka Vávry:

$$I_s = \frac{I_{0-14} \cdot 100}{I_{50+}}$$

- I_s – indeks starości,
 I_{0-14} – liczba osób w wieku od 0 do 14 lat,
 I_{50+} – liczba osób w wieku powyżej 50 lat.

Tabela 8

Indeks starości dla ludności Pabianic i powiatu łaskiego
według różnych metod na dzień 30 IX 1921 r. i 9 XII 1931 r.

Indeks	30 IX 1921		9 XII 1931	
	Pabianice	powiat łaski	Pabianice	powiat łaski
Sauvy	12,57	13,39	24,25	18,81
Valaoras	17,70	17,78	31,95	24,28
Vávry	225,33	260,00	150,57	219,10

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 34; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 42-43

Pierwsze dwa indeksy (Sauvy'ego i Valaorasa) wskazują nam, ilu przypada dziadków na 100 wnuków, zaś indeks Vávry pokazuje odwrotnie – ile wnuków przypada na 100 dziadków. Oczywiście należy pamiętać, że wartości te są różne, ponieważ wspomniani uczeni przyjęli inne kryteria wiekowe.

Ważnym elementem opisu społeczeństwa jest podanie poziomu wykształcenia obywateli. Taki opis jest niezwykle ciekawy dla okresu międzywojennego, gdyż dane z roku 1921 pokazują, jakie zaniedbania w sferze edukacji ludności zostawiły władze carskie, rządzące w Pabianicach do 1914 r. Z kolei informacje z drugiego spisu powszechnego pokazują, czy władzom Polski udało się, czy nie, nadrobić zapóźnienia edukacyjne pozostawione w spadku pozaborowym. Zebrane dane z obu spisów powszechnych zostały inaczej opracowane, co uniemożliwia dokładne ich porównywanie.

I tak, GUS dla 1921 r. podał wykształcenie według następujących kategorii:

- dla całej ludności: umiejętność czytania, brak umiejętności czytania i niewiedoma umiejętność czytania,
- dla osób powyżej 10. roku życia: wykształcenie domowe, początkowe, średnie, zawodowe średnie i niższe, wyższe, niewiadome, analfabeci i umiejętność czytania niewiadoma.

Z kolei dla 1931 r. wykształcenie ludności zostało opracowane według następujących kategorii:

- dla osób powyżej 10. roku życia: umiało czytać i pisać, umiało tylko czytać, nie umiało czytać i pisać, umiejętność czytania i pisanania niewiadoma.

Przedstawione dane pokazują tragiczną sytuację, jaka panowała po I wojnie światowej w Pabianicach i powiecie łaskim. Wskaźnik analfabetyzmu w największ-

Tabela 9

Umiejętność czytania lub jej brak wśród mieszkańców Pabianic
na tle ludności powiatu łaskiego na dzień 30 IX 1921 r.

Poziom	Wiek	Pabianice		Powiat łaski bez Pabianic		Powiat łaski	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%
Umiało czytać	wszyscy	20 571	69,34	57 938	48,39	78 509	52,55
	od 7 lat	20 474	77,37	57 754	57,02	78 228	61,23
	od 10 lat	19 123	78,10	54 455	59,72	73 578	63,61
	niewiadomy	0	0,00	0	0,00	0	0,00
Nie umiało czytać	wszyscy	8411	28,35	55 691	46,51	64 102	42,90
	od 7 lat	5303	20,04	37 425	36,95	42 728	33,45
	od 10 lat	4769	19,48	31 719	34,79	36 488	31,55
	niewiadomy	1	100,00	5	71,43	6	75,00
Umiejętność czytania niewiadoma	wszyscy	684	2,31	6109	5,10	6793	4,55
	od 7 lat	684	2,59	6109	6,03	6793	5,32
	od 10 lat	593	2,42	5010	5,49	5603	4,84
	niewiadomy	0	0,00	2	28,57	2	25,00
Razem	wszyscy	29 666	100,00	119 738	100,00	149 404	100,00
	od 7 lat	26 461	100,00	101 288	100,00	127 749	100,00
	od 10 lat	24 485	100,00	91 184	100,00	115 669	100,00
	niewiadomy	1	100,00	7	100,00	8	100,00

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 34.

szym mieście powiatu, gdzie łatwiej było mieszkańcom zdobyć umiejętność czytania ze względu na bardziej rozbudowaną bazę szkolną, wynosił dla osób powyżej 10. roku życia blisko 20%. Na pozostałym obszarze powiatu łaskiego, gdzie przeważała ludność wiejska, poziom analfabetyzmu był prawie dwukrotnie wyższy i zbliżał się do 35%. W sąsiednim powiecie piotrkowskim poziom analfabetyzmu wynosił w głównym mieście powiatu (jednocześnie była to w latach 1867-1914 stolica guberni) 20,62%, a w powiecie po wyłączeniu piotrkowian – 35,48% dla osób powyżej 10. roku życia⁸¹. Dodatkowo możemy do tych wartości dodać osoby, u których umiejętność czytania była niewiadoma, gdyż zapewne w większości one także były analfabetami. Widać zatem, że spadkiem po zaborach był niski poziom wykształcenia ludności w tym rejonie Polski. Jednocześnie oznaczało to, że przed władzami polskimi stanął olbrzymi problem w oświacie.

Uzyskane dane statystyczne z 1921 r. pozwalają dokładniej ukazać, jak przedstawiał się poziom wykształcenia obywateli Pabianic oraz powiatu łaskiego. Dane te zostały zaprezentowane w tabeli 10.

Tabela 10

Wykształcenie mieszkańców Pabianic w wieku powyżej 10 lat
na tle ludności powiatu łaskiego na dzień 30 IX 1921 r.

Poziom	Pabianice		Powiat łaski bez ludności Pabianic		Powiat łaski	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Domowe	2623	10,71	9749	10,69	12 372	10,70
Początkowe	14 427	58,92	33 103	36,31	47 530	41,09
Średnie	1127	4,60	1147	1,26	2274	1,97
Zawodowe średnie i niższe	207	0,85	178	0,20	385	0,33
Wyższe	106	0,43	109	0,12	215	0,19
Niewiadome	633	2,59	10 169	11,15	10 802	9,34
Analfabeci	4768	19,48	31 714	34,78	36 482	31,54
Umiejętność czytania niewiadoma	593	2,42	5008	5,49	5601	4,84
Razem	24 484	100	91 177	100	115 661	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 66-67

⁸¹ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 42. Liczba mieszkańców Piotrkowa powyżej 10 roku życia – 32 299, liczba analfabetów – 6661. Liczba mieszkańców powiatu piotrkowskiego po wyłączeniu mieszkańców Piotrkowa – 116 238, liczba analfabetów – 41 240.

W kolejnej tabeli zostały przedstawione dane dotyczące poziomu wykształcenia mieszkańców omawianego miasta na tle ludności powiatowej. Dane te uszczegóławiają podane wcześniej informacje. Największy w Pabianicach był odsetek osób, które deklarowały wykształcenie początkowe – prawie 60% ludności miasta – które: „posiadają osoby, które uczęszczały do szkoły początkowej lub ukończyły mniej niż 4 klasy ogólnokształcącej szkoły średniej”⁸². Ponad 10% osób miało wykształcenie domowe. W przypadku tych dwóch grup można żywić duże obawy, że wiele z tych osób mimo formalnego wykształcenia stało na pograniczu półanalfabetyzmu. Wiązało

Tabela 11

Umiejętność czytania mieszkańców Pabianic w zależności od wieku
na dzień 30 IX 1921 r.

Wiek	Ludność obecna	Umiało czytać		Nie umiało czytać		Umiejętność czytania niewiadoma	
	liczba	liczba	% grupy wiekowej	liczba	% grupy wiekowej	liczba	% grupy wiekowej
0-5	2732	10	0,37	2722	99,23	–	–
6-9	2449	1438	58,72	920	37,57	91	3,71
10-14	4035	3673	91,03	318	7,88	44	1,09
15-19	3759	3358	89,33	352	9,37	49	1,30
20-24	2448	2166	88,48	239	9,76	43	1,76
25-29	2534	2152	84,93	350	13,81	32	1,26
30-39	4302	3287	76,41	906	21,06	109	2,53
40-49	3316	2263	68,24	925	27,90	128	3,86
50-59	2459	1410	57,34	944	38,39	105	4,27
Powyżej 60	1631	814	49,91	734	45,00	83	5,09
Wiek niewiadomy	1	0	0	1	100	0	0
Razem	29 666	20 571	–	8411	–	684	–
Średnia	–	–	69,34	–	28,35	–	2,31

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 34

W swoim artykule D. Wypych podaje odsetek analfabetów w Pabianicach w wysokości 30,62% mieszkańców miasta. Jest to wynik, który obejmuje zarówno analfabetów, jak i osoby, których umiejętności czytania nie udało się ustalić. Oczywiście jest to liczba zawyżona, gdyż do tej grupy zostały wliczone także dzieci do 5. roku życia, które ze względu na rozwój psychofizyczny nie są w stanie w większości nauczyć się czytać. Warto zauważyć, że w grupie dzieci w wieku 0-5 lat, tylko 10 na 2732 umiało czytać. Zob. D. Wypych, *Pabianice u progu...*, s. 145.

⁸² *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. VI.

się to z jednej strony z niskim poziomem szkół elementarnych, które wprowadzono w Królestwie Polskim w 1864 r. Uczyły one bowiem tylko czytania, pisania, rachunków i religii⁸³. Z drugiej strony wykształcenie domowe mogło być bardzo dobre lub też bardzo słabe. Porównanie pabianiczan z pozostałymi mieszkańcami powiatu wskazuje na lepsze wykształcenie tych pierwszych. Wiązało się to z lepiej skonstruowaną bazą szkolną. Warto zauważyć, że w liczbach absolutnych osób z wykształceniem zawodowym, średnim i wyższym było tyle samo w Pabianicach, co w całym powiecie. Było to rezultatem łatwiejszego dostępu do szkół średnich, jak choćby do funkcjonującego od 1915 r. Gimnazjum Żeńskiego im. Królowej Jadwigi⁸⁴. Świadczy to o znacznej przewadze Pabianic nad resztą rolniczego powiatu łaskiego.

Warto jeszcze zaprezentować zależność między wiekiem a umiejętnością czytania ludności Pabianic. Informacje o tym przedstawiono w tabeli 11.

Niskie wskaźniki w grupie wiekowej od 0 do 10 lat są jak najbardziej prawidłowe, gdyż jak wiadomo umiejętność czytania nabywana jest w wieku około 5-7 lat, a nawet i później. Tym bardziej uzyskane wyniki nie mogą i nie powinny dziwić. Warto zauważyć pewną charakterystyczną prawidłowość – gdy mamy do czynienia z grupami osób starszych, wskaźniki umiejętności czytania są niższe, a analfabetyzmu wyższe. Widać zatem, jak rozwijało się szkolnictwo w Pabianicach. Dla ludzi urodzonych w połowie XIX w. wskaźnik ten waha się w granicach 50%, zaś czym

Tabela 12

Procentowy udział analfabetów w poszczególnych wyznaniach ludności Pabianic w wieku powyżej 7. roku życia na dzień 30 IX 1921 r.

Wyznanie	Liczba analfabetów	% wszystkich analfabetów
Rzymskokatolickie	3671	69,36
Ewangelickie	376	7,10
Mojżeszowe	1239	23,41
Inne chrześcijańskie	7	0,13
Razem	5293	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 34-35

⁸³ J. Zdrada, *Historia Polski 1795-1914*, Warszawa 2007, s. 528.

⁸⁴ R. Adamek, *Gimnazjum Żeńskie*, [w:] R. Adamek, T. Nowak, *650 lat...*, s. 281-287. Nazwa ta obowiązywała od 1919 r., kiedy ta prywatna placówka została upaństwowiona i przejęta przez władze miejskie. Warto odnotować, że od 1925 r. w Pabianicach działało także Seminarium Nauczycielskie, choć już od roku 1915/1916 organizowano w mieście kursy pedagogiczne szkolące na nauczycieli. Zob. szerzej o działalności tej placówki oświatowej: R. Adamek, *Seminarium nauczycielskie*, [w:] R. Adamek, T. Nowak, *650 lat...*, s. 288-290.

młodsze osoby, tym wzrasta odsetek umiejących czytać. Wysokie wskaźniki umiejętności czytania mamy już dla grup wiekowych, które uczęszczały do szkół po rewolucji 1905 r. w związku z coraz powszechniejszym szkolnictwem.

Dokładne dane spisowe pozwalają jeszcze przedstawić, jak ta umiejętność kształtowała się wśród przedstawicieli poszczególnych wyznań. Wyniki zostały przedstawione w tabeli 12.

Uzyskane wyniki pozwalają stwierdzić, że nie zachodzi większy związek między wyznaniem i posiadaną umiejętnością czytania. W przypadku katolików i ewangelików są tutaj kilkuprocentowe różnice w stosunku do udziału tych religii w strukturze wyznaniowej. U ewangelików wynika to z tego, że przykładają oni większą wagę do nauki czytania i pisania, co wiąże się z chęcią wypełniania podstawowych obowiązków religijnych przyjętych przez wyznania powstałe na gruncie nauki Marcina Lutera. Oprócz codziennej modlitwy, nakładały one także codzienny obowiązek lektury Pisma Świętego. Dlatego też, by być wzorowym chrześcijaninem, trzeba było umieć czytać, by zagłębiać się w teksty biblijne⁸⁵. Mimo to, ponad 7% ewangelików powyżej 7. roku życia było analfabetami.

Kolejny spis powszechny, przeprowadzony w 1931 r., niestety nie pozwala na tak dokładne przedstawienie charakterystyki wykształcenia ludności. Można tylko przybliżyć dane dotyczące umiejętności czytania, pisania lub jej braku. Zostały one przedstawione w tabeli 13.

Mieszkańcy Pabianic pod względem posiadania analizowanych kompetencji, podobnie jak w 1921 r., byli w lepszej sytuacji niż pozostała ludność powiatu łaskiego. Jednakże te różnice nie były już tak znaczące jak 10 lat wcześniej. Oznaczało

Tabela 13

Umiejętność czytania i pisania, lub jej brak, mieszkańców Pabianic na tle ludności powiatu łaskiego w wieku powyżej 10 lat na dzień 9 XII 1931 r.

Poziom	Pabianice		Powiat łaski bez ludności Pabianic		Powiat łaski	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Umiało czytać i pisać	30 216	81,46	67 762	71,96	97 978	74,65
Umiało tylko czytać	1074	2,90	5889	6,25	6963	5,31
Nie umiało czytać i pisać	5783	15,59	20 460	21,74	26 243	19,99
Umiejętność czytania i pisania niewiadoma	20	0,05	51	0,05	71	0,05
Razem	37 093	100	94 162	100	131 255	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 64

⁸⁵ W.S. Krasieński, *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, t. I, Warszawa 1903, s. 218.

to, że dzięki działaniom władz na terenach wiejskich powiatu łaskiego zaczęło funkcjonować szkolnictwo powszechne, obejmując swym działaniem coraz szersze kręgi młodzieży szkolnej. Widać także, że w ciągu 10 lat poprawiły się najważniejsze wskaźniki. Spadł stopień analfabetyzmu, a wzrósł odsetek osób, które umiały czytać i pisać. To pozytywne zjawisko wynikało z dwóch czynników. Pierwszym był proces związany z wymianą pokoleniową – umierały najgorzej wykształcone osoby starsze urodzone w okolicach połowy XIX w. Drugim zaś czynnikiem wpływającym na poprawę wskaźników były starania władz polskich, które już 7 lutego 1919 r. wydały dekret nakładający na dzieci i młodzież w wieku od 7 do 14 lat obowiązek uczęszczania do szkoły powszechnej obejmującej siedem lata nauczania⁸⁶. Wbrew zamierzeniom ustawodawcy realizacja tegoż dekretu w praktyce wyglądała o wiele gorzej, jednakże mimo wszystko sieć szkolna ciągle się rozrastała⁸⁷. Warto także zauważyć, że okres 10 lat był zbyt krótki, by zostały nadrobione wszystkie zaległości w oświacie, które były spadkiem po zaborach, mimo że w Pabianicach stosunki w tej materii układały się lepiej niż na wsi, co wynikało choćby ze zdecydowanie lepszej sieci szkolnej.

Spis powszechny z 30 września 1921 r. pozwala na przedstawienie ciekawych danych dotyczących sierot i półsierot w Pabianicach. Warto na początku przypomnieć, że za sieroty uznawano osoby, które do 16. roku życia straciły ojca i matkę, a za półsieroty te, które, także w tej samej granicy wiekowej utraciły jedno z rodziców. Łącznie w Pabianicach było 1447 osieroconych dzieci (22,98% wszystkich w powiecie), w tym 721 chłopców (49,83% sierot i półsierot z Pabianic) i 726 dziewczynek (50,17%). Sierot zupełnych było 75 (5,18%), w tym 38 chłopców (2,62%) i 37 dziewczynek (2,56%). Dużo liczniejszy był udział w mieście półsierot. Łącznie było to 1361 osób (94,06%), w tym 679 chłopców (46,93%) i 682 dziewczynki (47,13%). Bez ojca wychowywało się aż 1057 dzieci (73,05%), w tym 520 chłopców (35,94%) i 537 dziewczynek (37,11%). Mniejszą liczebnie grupą były osoby wychowujące się bez matki. W Pabianicach były to 304 osoby (21,01%), w tym 159 chłopców (10,99%) i 145 dziewczynek (10,02%). Dla części dzieci nie udało się ustalić stopnia sieroctwa. Wynikało to z dwóch przyczyn. Po pierwsze był to okres powojenny, w którym nie wszyscy wrócili do domu z tułaczki wojennej lub ślad po tych osobach zaginął podczas działań wojennych, po drugie mogło to się brać z błędów spisowych. Łącznie do tej grupy zakwalifikowano 11 osób (0,76%), w tym 4 chłopców (0,28%) i 7 dziewczynek (0,48%)⁸⁸.

Przedstawione dane dobitnie wskazują, jak działania wojenne lat 1914-1920 wpłynęły na społeczeństwo Pabianic. Przede wszystkim ich skutek widać w dużej liczbie sierot i półsierot. Łącznie 1447 dzieci było dotkniętych różnego rodzaju sieroctwem. Liczba ta oznacza, że biorąc pod uwagę, iż za sieroty uznawano osoby do 16. roku życia, aż 13,48% dzieci wychowywało się w niepełnych rodzinach. Było to

⁸⁶ Dekret o obowiązku szkolnym, DzPrPP 1919, nr 14, poz. 107.

⁸⁷ A. Czubiński, *Dzieje najnowsze Polski do roku 1945*, Poznań 1994, s. 451.

⁸⁸ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 91.

więc poważnym problemem wychowawczo-społecznym. Zdecydowanie w strukturze populacji przeważały dzieci, które wychowywały się bez ojca, gdyż prawie $\frac{3}{4}$! Był to już wyraźnie skutek wojen, w których w głównej mierze ginęli mężczyźni, oraz także specyfiki przemysłowego miasta, jakim były Pabianice. Ciężkie warunki pracy i duża wypadkowość przy pracy pozbawiały życia wielu mężczyzn w sile wieku. W części przypadków było to także późne ojcostwo, które powodowało, że mężczyźni ci umierali wcześniej, niż dorastały ich dzieci. Brak dużej liczby ojców był olbrzymim problemem dla wielu kobiet, które pozbawione męża musiały samodzielnie utrzymywać rodzinę.

Zbrane przez komisarzy spisowych informacje w 1921 r. pozwalają na przedstawienie charakterystyki wyznaniowej sierot i półsierot. Dane te zostały przedstawione w tabeli 14.

Tabela 14
Wyznanie półsierot i sierot Pabianic w rozbiciu na płeć na dzień 30 IX 1921 r.

Wyznanie	Liczba chłopców	% sierot i półsierot płci męskiej	Liczba dziewcząt	% sierot i półsierot płci żeńskiej	Liczba łącznie	% łącznej populacji sierot i półsierot
Rzymskokatolickie	521	72,26	511	70,38	1032	71,32
Mojżeszowe	152	21,08	160	22,04	312	21,56
Ewangelickie (augsburskie, reformowane i unijne)	44	6,10	50	6,89	94	6,50
Inne konfesje ewangelickie	3	0,42	3	0,41	6	0,41
Prawosławne	1	0,14	1	0,14	2	0,14
Inne chrześcijańskie	0	0	1	0,14	1	0,07
Razem	721	100	726	100	1447	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 91

Odsetek poszczególnych wyznań wśród chłopców i dziewczynek wychowujących się w niepełnych rodzinach jest podobny do struktury religijnej całej populacji badanego terenu, choć występują tutaj kilkuprocentowe wahania. Oznacza to, że sieroctwo w podobnym stopniu dotykało osoby różnych wyznań. O kilka procent większy jest odsetek dzieci wyznania katolickiego, co należy wiązać z większym udziałem katolików, czyli w zdecydowanej mierze Polaków, w walkach zbrojnych od 1914 r. Jest on niższy u Żydów oraz ewangelików. W przypadku innych wyznań wobec niewielkich populacji nie można wyciągnąć konkretnych wniosków.

W przeprowadzonym 10 lat później spisie nie zadawano już pytania o sieroctwo. Było to związane z trudnościami uzyskania jednoznacznych odpowiedzi w tej kwestii⁸⁹.

Pabianice w okresie międzywojennym należały do największych ośrodków miejskich województwa łódzkiego. Podobnie jak to było po I wojnie światowej w Polsce, liczebną większość stanowiły kobiety. Pod względem struktury narodowościowej, tak samo jak wielu ośrodkach miejskich Polski środkowej, przeważali Polacy, Żydzi oraz Niemcy. Dominowały religie: u Polaków – rzymskokatolicka, u Żydów – mojżeszowa, a u Niemców – różne konfesje ewangelickie. Te elementy wpływały także na używany język ojczysty. Dominowały tutaj, co oczywiste, polski, jidysz (żydowski) i niemiecki. Podział społeczeństwa pod względem struktury wiekowej wykazał duży odsetek osób w wieku produkcyjnym, a młode społeczeństwo dynamicznie zwiększało swoją liczebność. Warto podkreślić, że mieszkańcy miasta dzięki łatwieszemu dostępowi do szkół byli lepiej wyedukowani niż osoby zaludniające tereny wiejskie powiatu łaskiego, a działania władz polskich w okresie międzywojennym wpłynęły pozytywnie na poziom zjawiska analfabetyzmu, sukcesywnie go zmniejszając. Analiza danych wykazała, że dużym problemem społecznym po I wojnie światowej było sieroctwo i półsieroctwo dzieci.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu

Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 47

Źródła drukowane

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź, Warszawa 1937

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi, Warszawa 1938

Dziennik Praw Państwa Polskiego 1919

Dziennik Ustaw 1919, 1921, 1931

Monitor Polski 1918, 1929, 1930, 1931

Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie, Warszawa 1928

Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Tablice państwowe, Warszawa 1927

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: województwo łódzkie, t. II, Warszawa 1925

Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/21, część I, Warszawa 1921

⁸⁹ C. Kozłowski, *Powszechne spisy ludności...*, s. 104.

Wywiad

Kwestia narodowościowa w programie drugiego powszechnego spisu ludności Rzeczypospolitej Polskiej. Wywiad z Generalnym Komisarzem Spisowym p. Dr. Rajmundem Buławskim, „Studia Narodowościowe” styczeń-kwiecień 1932, nr 1

Opracowania

- Adamek R., *Gimnazjum Żeńskie*, [w:] R. Adamek, T. Nowak, *650 lat Pabianic. Studia i szkice*, Łódź 2005
- Adamek R., *Gmina żydowska*, [w:] R. Adamek, T. Nowak, *650 lat Pabianic. Studia i szkice*, Łódź 2005
- Adamek R., *Parafia ewangelicka*, [w:] R. Adamek, T. Nowak, *650 lat Pabianic. Studia i szkice*, Łódź 2005
- Adamek R., *Seminarium nauczycielskie*, [w:] R. Adamek, T. Nowak, *650 lat Pabianic. Studia i szkice*, Łódź 2005
- Almanach gmin żydowskich w Polsce*, t. I, Warszawa 1939
- Badziak K., *Kindlerowie w Pabianicach. Aktywność gospodarcza i społeczna*, „Pabianiciana” 1993, t. II
- Badziak K., *Powstanie i rozwój pabianickich zakładów chemicznych do wybuchu II wojny światowej*, „Pabianiciana” 1995, t. III
- Bandurka M., *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995
- Bronsztejn S., *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963
- Brzoza C., *W niepodległym państwie 1918-1939*, [w:] C. Brzoza, A.L. Sowa, *Historia Polski 1918-1945*, Kraków 2009
- Buzek J., *Historja ogólna Głównego Urzędu Statystycznego od roku 1918 do roku 1928*, „Kwartalnik Statystyczny” 1930, t. 7
- Ciculka A., *Żydowska gmina wyznaniowa w Pabianicach w latach 1836-1914*, „Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku” 2003, t. I
- Chlebowski B., *Powiat łaski*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. V, Warszawa 1884
- Chojnowski A., Tomaszewski J., *Izrael*, Warszawa 2001
- Czubiński A., *Dzieje najnowsze Polski do roku 1945*, Poznań 1994
- Dunin-Wąsowicz K., *Sytuacja demograficzna narodu polskiego w latach wojny 1914-1918*, [w:] *Historia Polski*, t. 3: 1850/1864-1918, cz. 3: 1914-1918, red. Ż. Kormanowa, W. Najdus, Warszawa 1974
- Fijałek J., *Pabianice w okresie wczesnokapitalistycznych przemian do rewolucji 1905 r.*, [w:] *Dzieje Pabianic*, red. G. Missalowa, Łódź 1968
- Holzer J.Z., *Demografia*, Warszawa 1999
- Jelonek A., *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810-1955*, „Dokumentacja Geograficzna” 1956, z. 5
- Karwacki W.L., *Lata reakcji stołypinowskiej i I wojna światowa (1914-1918)*, [w:] *Dzieje Pabianic*, red. G. Missalowa, Łódź 1968
- Kędełski M., Paradysz J., *Demografia*, Poznań 2006

- Kozłowski C., *Powszechne spisy ludności*, Warszawa 1951
- Kraśiński W.S., *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, t. I, Warszawa 1903
- Kulińska L., *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922-1939*, Kraków 2009
- Landau Z., Tomaszewski J., *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918-1939*, Warszawa 1971
- Leinwand A.J., *Czerwonym młotem w orla białego: propaganda sowiecka w wojnie z Polską 1919-1920*, Warszawa 2008
- Lipiński W., *Wojna polska: rok 1919-1920*, Warszawa 1936
- Michalewicz J., *Elementy demografii historycznej. Materiały do wykładów, ćwiczeń i metodyki prac badawczych*, Warszawa 1979
- Nowak T., *Średniowiecze i okres staropolski*, [w:] R. Adamek, T. Nowak, *650 lat Pabianic. Studia i szkice*, Łódź 2005
- Odziemkowski J., *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919-1920*, Warszawa 2004
- Okólski M., *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*, Warszawa 2005
- Papuga S., Gramsz A., *Zelów wspólnota nacji, wyznań, kultur*, Łódź 2003
- Puś W., *Lata zaborów (1795-1918)*, [w:] *Łask: dzieje miasta*, red. J. Śmiałowski, Łask 1998
- Puś W., *Przemysł Pabianic w latach 1865-1914*, „Pabianiciana” 1992, t. I
- Przybylski A., *Wojna polska 1918-1921*, Warszawa 1930
- Rosset E., *Ludzie starzy. Studium demograficzne*, Warszawa 1967
- Rosset E., *Prawa demograficzne wojny. Referat, wygłoszony na Międzynarodowym Kongresie Badań Ludnościowych w Rzymie w dniu 3 września 1931 r. Rozszerzony i uzupełniony*, Łódź 1933
- Rosset E., *Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne*, Warszawa 1959
- [Schmidt R.], *Hundert Jahre göttlicher Gnade und Arbeit an der ev. luth. Gemeinde zu Pabjanice. Sind sie auch Dir zum Segen geworden? Kurze Geschichte der ev. luth. Gemeinde zu Pabjanice zum 100-jährigen Jubiläum am 12. Juni 1927*, Łódź [1927]
- Stawecki P., *Wojsko Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska odrodzona 1918-1939: państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982
- Syrek W., *Elementy demografii. Skrypt dla studentów I roku nauk politycznych studiów zaocznych*, Katowice 1980
- Tarkowski K.A., *Lotnictwo polskie w wojnie z Rosją Sowiecką 1919-1920*, Warszawa 1991
- Tomaszewski J., *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985
- Wachowska B., *Łask w Polsce niepodległej (1918-1939)*, [w:] *Łask: dzieje miasta*, red. J. Śmiałowski, Łask 1998
- Wachowska B., *Pabianice w okresie drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, [w:] *Dzieje Pabianic*, red. G. Missalowa, Łódź 1968
- Wojna polsko-rosyjska 1919-1920 i jej międzynarodowe odniesienia z perspektywy 90-lecia*, red. nauk. J. Ślipiec, T. Kośmider, Warszawa 2010
- Woźniak K., *Grunwaldowie. Dzieje rodziny i manufaktury*, „Pabianiciana” 1993, t. II
- Woźniak K., *Protestanci pabianiccy (do 1914 r.). Szkic do portretu*, „Pabianiciana” 1995, t. III

- Wrzosek M., *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918-1921*, Warszawa 1992
Wypych D., *Pabianice u progu niepodległości*, „Pabianiciana” 1993, t. II
Wyszczelski L., *Wojna polsko-rosyjska 1919-1920*, Warszawa 2010
Zdrada J., *Historia Polski 1795-1914*, Warszawa 2007
Żarnowski J., *Spoleczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1973

Summary

Citizens of Pabianice presented from the point of view of general censuses organized on 30th September 1921 and 9th December 1931

During the interwar period, the city of Pabianice was considered one of the main urban centers in the Łódzkie Province. Similarly to the examinations held right after the First World War, women constituted the majority of overall population. While taking nationality into consideration, the city of Pabianice was similar to other urban centers located in the middle part of Poland, mainly due to the fact that Poles, Jews, and Germans were the ethnic majorities. The dominant religious beliefs were as follows: the Roman Catholic faith in the case of Poles, Judaism – while taking Jews into account, and various types of Evangelism in the case of Germans. The aforementioned issues strongly influenced the mother tongue used in the area. It is hard to consider the prevailing importance of Polish, Yiddish, and German languages to be unexpected. Examination of the age structure of the society revealed a significant percentage of citizens being in their productive age. Moreover, the overall population was characterized as young and increasing dynamically. It cannot be left unnoticed that thanks to easier access to education, the citizens of Pabianice were better educated than the people inhabiting the rural areas of the Łaski District. What is more, the undertakings of the local authorities appeared to be successful and decreased the level of illiteracy significantly. Nevertheless, the in-depth analysis of the gathered data showed that the orphanage and half-orphanage among children were crucial problems of the society after the First World War.